

Karahanlı Türkçesi Metinlerinde Manihaist ve Budist Çevreye Ait Bazı Sözcükler

Some Words in Karakhanid Texts from Manichaean and Buddhist Cultural Area

Engin ÇETİN¹

ÖZ

Karahanlı Türkçesi metinleri İslami çevreye ait olsa da bu metinlerde henüz Arap-Fars kültür çevresinin izlerinin kapsamlı olarak hissedilmediği, söz varlığı yönünden eskiden gelen unsurların varlığını büyük ölçüde sürdürdüğü görülür. Yıllar içinde Arap-Fars kültür çevresi, Türk kültürünü etkilemiş, bu durum söz varlığına da yansımıştır. Bu çalışmada İslamiyet öncesi kültüre ait, Manihaist ve Budist Uygur metinlerinde geçen, bir yönüyle Manihaizm ve Budizm terimi olmuş veya bu kültür çevrelerinde varlık bulmuş, çoğunluğu alıntı olan *ajun~acun*, *baçak*, *bor*, *burhan*, *çın*, *didim*, *erdini*, *nâg*, *nigoşak*, *nom*, *muyan*, *soyurka-*, *tamu*, *tıldag*, *toyn*, *üyük* sözcüklerinin İslami dönem metinlerindeki varlığı ve anlamları incelenmiştir. Uygur metinlerinde kullanılan ve çoğunluğu yabancı kökenli olan sözcükler, din ve buna bağlı olarak gelişen kültür çevresi değişikliğine rağmen Karahanlı Türkçesi metinlerinde de kullanılmıştır. Bu durum, bir geçiş evresinin göstergesidir. Karahanlı Türkçesi eserlerinde aranarak tespit edilen bu sözcüklerin izleri tarihi Türk yazı dillerinde takip edilmiş, bir kısmının tarihi Türk yazı dillerinde varlığını bir süre sürdürdüğü gözlenmiştir.

Anahtar kelimeler: Manihaizm, Budizm, İslamiyet, Uygur Türkçesi, Karahanlı Türkçesi

ABSTRACT

Even though the texts of Karakhanid Turkic belong to the Islamic cultural area, it is seen that the traces of the Arab-Persian cultural environment are not yet comprehensively expressed in these texts, and that the ancient elements in terms of vocabulary persist to a great extent. Over the years, the Arab-Persian cultural environment has affected the Turkic culture, and this has also been reflected in its vocabulary. In this study, the existence and meaning of words whose origins are mostly foreign to Turkic *ajun~acun*, *baçak*, *bor*, *burhan*, *çın*, *didim*, *erdini*, *nâg*, *nigoşak*, *nom*, *muyan*, *soyurka-*, *tamu*, *tıldag*, *toyn*, *üyük* etc. that belong to the pre-Islamic culture are found in Manichaean and Buddhist Uyghur texts, in such a way that it became known by the term Manichaeism and Buddhism or found existence in this cultural environment, in the texts of the Islamic period that have been examined. The words used in Uyghur texts, mostly of foreign origin, are also used in Karakhanid Turkic texts, despite the change in religion and the cultural environment that developed historically.

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Engin Çetin (Prof. Dr.),

Çukurova Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi,

Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Adana, Türkiye

E-posta: ecetin@cu.edu.tr

ORCID: 0000-0002-5720-9126

Başvuru/Submitted: 06.04.2021

Revizyon Talebi/Revision Requested:

14.04.2021

Son Revizyon/Last Revision Received:

01.05.2021

Kabul/Accepted: 02.05.2021

Online Yayın/Published Online: 07.06.2021

Atıf/Citation: Çetin, Engin. "Karahanlı Türkçesi

Metinlerinde Manihaist ve Budist Çevreye Ait

Bazı Sözcükler." *Türkiyat Mecmuası-Journal of*

Turkology 31, 1 (2021): 199-223.

<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.910599>

This situation is a sign of a transitional stage. These words which were found in Karakhanid texts were echoed in historical Turkish written languages. It has been observed that some of these words continued to exist for a while in historical Turkic written languages.

Keywords: Manichaeism, Buddhism, Islam, Uyghur, Karakhanid

EXTENDED ABSTRACT

As far as is known today, Buddhism has influenced some of the senior executives of the I. Turkic (Gokturk) Khaganate, however, it showed among Turks its main influence during the Uyghurs period. As is known, especially in the ninth–eleventh centuries, many works have been written for the Buddhist cultural area. A great majority of these works are translated works. Manichaeism was accepted under the leadership of Böğü who was one of the Otuken Uyghur Khagan, and found a presence among the Turks, although not as much as Buddhism. Efforts have been made to translate Manichaean works into Turkic. By analysis of these translations, it is seen that a large number of words belong to the Manichaean and Buddhist cultural area, some of which are terms that also appear in Uyghur texts. The frequency of use of certain words is also quite high. The reflection of these concepts in the Islamic cultural environment can be accepted as disseminated into the Turkic language by spreading from the noble class to the common people. Even though the texts of Karakhanid Turkic belong to the Islamic cultural area, it is seen that the impact of the Arab–Persian cultural environment is not yet comprehensively felt in these texts, and that the ancient elements, in terms of vocabulary, persist to a great extent. Within years, the Arab–Persian cultural environment has affected the Turkic culture, and this has also been reflected in its vocabulary. In this study, the existence and meaning of words whose origins are mostly foreign *ajun~acun, baçak, bor, burhan, çın, didim, erdini, nāg, niçoşak, nom, muyan, soyurka-, tamu, tıldağ, toyın, üjük* etc. that belong to the pre-Islamic culture, have been examined. They are found in Manichaean and Buddhist Uyghur texts, in such a way that they became Manichaeism and Buddhism terms or found existence in this cultural environment, in the texts of the Islamic period. Although information about the origin of the words in the matter at hand in the study is given, since the goal is not to reveal the origin of the words, these words have been evaluated in terms of their meaning characteristics and meaning changes between cultures without entering into discussions on etymology. The words used in Uyghur texts and mostly of foreign origin are also used in Karakhanid Turkic texts, despite the change in religion and the cultural environment that developed accordingly. This situation is a sign of a transitional stage. The traces of these words, which were found in the works named *Kutadgu Bilig, Divanü Lügati't-Türk, Kur'an Translation and Atabetü'l-Hakayık* belong to Karakhanid Turkic, and were followed in historical Turkish written languages. It has been observed that some of these words continued to exist for a while in historical Turkic written languages. As a result of the research, it has been observed that some words belonging to the Manichaean and Buddhist cultural environment are used

in the same sense in the Islamic period too, especially to criticize these concepts, and some words that belong to belief systems in the pre-Islamic era have been seen to exist in an Islamic sense in the text of Karakhanid Turkic. One of the reasons for using old religious terms is that these words are settled in the language and it is unnecessary to make an additional effort to learn them, although it is not the preferred situation for adherents of the new religion. After a while, most of these words were replaced by the words native to the Arabic–Persian cultural environment but words that were not religious terms or had ceased to be religious terms and settled into the general language continued to exist. In the Karakhanid Turkic texts, some of the words may not be due to the influence of the Manichaean and Buddhist cultural area, but it is understood that Turkish communities have passed them from the language of other communities they interact with into Turkish

Giriş

Din kavramı geçmişten günümüze kültürü oluşturan en önemli unsurlardan biri olmuştur. Dillerin de en eski metinlerine bakıldığında dinî metinlerin önemli bir yer tuttuğu görülür. Göçebe (veya yarı göçebe) Türk toplulukları kendi yerel inanç sistemleri olan *Tejricilik* anlayışı çerçevesinde yaşamlarını sürdürürken çevredeki başka dinlerin etki alanında bulunmaları sebebiyle bu dinlerden etkilenmişlerdir. Yeni dinlerin kabulü sonrasında bu dinlerin öğrenilmesini ve yayılmasını kolaylaştırmak amacıyla çok sayıda eserin tercümesi işine girilmiş, bu tercümele Türkçeye çok sayıda yeni Türkçe kavram kazandırırken kimi zaman dilde var olan sözlerin yeni anlam kazanmasına kimi zaman da özellikle dinî terim özelliği gösteren soyut kavramları karşılayan alıntı sözlerin Türkçeye girmesine de zemin hazırlamıştır. Böylelikle dinlerin terim dünyasının a) terim niteliği kazanan genel dile ait sözler, b) çeviri ögeler ve yerli dilin kökleriyle oluşturulan yeni sözler, c) önceki inanç sistemlerinden yeni dine aktarılan terimler ve ç) alıntı terimlerden oluştuğu söylenebilir. Bir dine ait terimin daha sonra kabul edilen dinin de terimi olması psikolojik açıdan çok kabul edilebilir bir durum değildir. Çünkü din değişikliği; siyasi, askerî, ekonomik vb. çok sayıda sebebe bağlı olmakla birlikte söz konusu din, bu dinin taraftarlarınca herhangi bir sebeple uygun bulunmadığı için yeni din kabul edilmiştir ve eski dinin terimlerini kullanmak bir eksiklik olarak görülecektir. Bu nedenle toplumlar için yeni bir sayfa açıldığı varsayılarak çoğu zaman kabul edilen yeni dinin terim dünyasından yararlanılmıştır. Ancak amaç yeni dinin kolay öğretilmesi ve hızlı yayılması olduğundan özellikle başlangıç dönemlerinde zaten bilinen, yeni dine aktarılan eski terimlerin sayısı da az değildir. Bu durumun bir sebebi olarak da yakın coğrafyalarda gelişerek yayılan dinlerin aynı dilden veya aynı kökene bağlı dillerden beslenmesi gösterilebilir. Böylelikle farklı dinler gelişme aşamalarında aynı terim dünyasına sahip olmuştur.

Yeni kabul edilen dinler aynı zamanda yeni kültür dairesi anlamına geldiği için genel nitelikleri geçmişten geleceğe aktarılmakla birlikte dinlerin kendine özgü değerleriyle değişen, yenilenen elbette sadece terimler değil aynı zamanda yeni ögeler eklenen söz varlığıdır. Aynı anda yakın coğrafyalarda hüküm süren dinler ve oluşturdukları etki alanları da söz varlığının karma bir görünüm arz etmesine sebep olmuştur. Dinî terimler dışında genel dile ait olan söz varlığının bazı ögeleri de o kültüre özgü özellikler gösterebilir. Bunların bir kısmı alıntı olup ilgili dinin yayıldığı veya başka topluluklarca öğrenildiği dillere aittir. Örneğin Budist Uygurların metinlerinde dinî terim olmayan ama Budist kültüre ait olan birçok Sanskritçe ve Çince sözcük bulunur. Manihaizm'i kabul eden Türk topluluklarının yukarıda söz edilen tercüme faaliyetleri sonrasında günümüze ulaşan metinleri incelendiğinde Manihaist çevreye ait söz varlığı ile Türk dünyasını daha eski dönemlerde etkilemeye başlayan Budizm'in söz varlığının yakın coğrafya ve yakın kültür nedeniyle ortaklıklar gösterdiği görülür.

Söz konusu dönemden kalan metinlerde Manihaizm'i kabul eden kalabalık bir cemaatin varlığından söz edilmesine rağmen günümüze ulaşamamış olan çok sayıda metnin varlığı kabul edilse de eldeki metinlerin Budist metinlere oranla azlığı ve bu dinin Türk toplulukları üzerindeki

etkisi dikkate alındığında Manihaizm'in Budizm kadar kabul görmediği anlaşılmaktadır. Din kabullerinin -farklı durumlar söz konusu olabilmekle beraber- çoğu zaman yüksek zümreden başladığını ve söz konusu dinin etkisine bağlı olarak tabana az veya çok yayıldığını söylemek mümkündür. İşte bu dinlerin kabulleri sırasında bazı dinî terimler ve bu kültür çevresine ait bazı sözcükler kimi zaman yeni din çevresinde gelişen kültür alanının da sözcüğü olarak varlığını sürdürmüştür ve böyle sözcüklerin sayısı az değildir.

Türkçenin tarihî dönem metinlerindeki İslami çevreye ait sözler bugüne kadar birçok çalışmada ele alınmıştır. Arat¹, Ş. Tekin², Çağatay³, T. Tekin⁴, Tezcan⁵, Tepeli⁶, Barutçu Özönder⁷, Ata⁸, Ölmez⁹, Sağol Yüksekaya¹⁰, Ünlü¹¹, Eker¹², Sertkaya¹³, Üşenmez¹⁴, Kök¹⁵.

- 1 Reşid Rahmeti Arat, "Uygurlarda İstihlallara Dair", *Türkiyat Mecmuası* VII-VIII (1942): 56-81 erişim: 04.05.2021, elektronik yayın <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/172969>.
- 2 Şinasi Tekin, "Uygurlarda Seva Tevcihi Âdeti ve İslâmlıktaki Mevlid Duâsı", *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* XII (1963), 233-245.
- 3 Saadet Çağatay, "Türkçede Dini Tabirler", *Necati Lugat Armağanı* içinde, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1968), 191-198 ve "Divânü Lugâti't-Türk'te İnançla İlgili Sözler", *I. Türk Dili Bilimsel Kurultayı Bildirileri (27-29 Eylül 1972, Ankara)* içinde, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1972), 385-392.
- 4 Talat Tekin, "Karahanlı Dönemi Türk Şiiri", *Türk Dili, Türk Şiiri Özel Sayısı I (Eski Türk Şiiri)*, (1986), 81-157.
- 5 Semih Tezcan, "Additional Iranian Loanwords in Early Turkic Languages" *Türk Dilleri Araştırmaları* 7 (1997), 157-64.
- 6 Yusuf Tepeli, "VIII. Yüzyıldan XV. Yüzyıla kadar Dini Metinler ve Türkçe", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırma Enstitüsü Dergisi* 2 (1997), 13-22, erişim 03.03.2021, elektronik yayın <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ataunited/issue/2852/39451>.
- 7 F. Sema Barutçu Özönder "Erken Orta Türkçede Buddhist ve İslamî Terminolojisi Üzerine Bir Karşılaştırma", *Kök Araştırmalar VI* Bahar (2003), 13-31.
- 8 Aysu Ata "Türk Dilinde Esmâ-i Hüsnâ", *IV. Uluslar arası Türk Dil Kurultayı Bildirileri I (24-29 Eylül 2000)* içinde, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007), 131-154 ve "Soğ Saray" *Türk Dilleri Araştırmaları* 15 (2005), 69-83.
- 9 Mehmet Ölmez, "Türkçede Dini Tabirler", *Türk Dilleri Araştırmaları* 15 (2005), 213-218.
- 10 Güliden Sağol Yüksekaya "Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Çevirilerinde Esmâ-i Hüsnâ", *Türk Dilleri Araştırmaları* 15 (2005), 181-213.
- 11 Suat Ünlü, "İlk Türkçe Kur'an Tercümelerine Göre Esmâ-i Hüsnâ", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2007): 215-285 erişim 09.02.2021, elektronik yayın <https://dergipark.org.tr/tr/pub/uluidf/issue/13485/162927>.
- 12 Süer Eker, "Kutadgu Bilig'de (teñri 'azze ve celle ögdisin ayur) Türkçe İslami Terimlerin Kaynakları Üzerine". *Bilig Yaz* 36 (2006), 103-122, "Divânü Lugâti't-Türk ve İran Dillerinden Kopyalar", *International Journal of Central Asian Studies* 13 (2009a), 233-283 ve "Türk-İran Dil İlişkilerinde Divânü Lugâti't-Türk'ün Tanıklığı", *Akademik Araştırmalar Dergisi, Kâşgarlı Mahmud Özel Sayısı* (2009b), 70- 85.
- 13 Osman Fikri Sertkaya, "Divânü Lugâti't-Türk'te geçen her kelime Türkçe kökenli midir? Veya Kâşgarlı Mahmud'un Divânü Lugâti't-Türk'ünde yabancı dillerden kelimeler", *Dil Araştırmaları* 5 (2009), 9-38, erişim 10.02.2021, elektronik yayın <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dilarastirmalari/issue/4719/64664>.
- 14 Emek Üşenmez, "Türkçe İlk Kur'an Tercümesi ve Tercümedeki İslami Terimlerin Türkçe Kaynakları Üzerine", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 1 (2006), 89-99 erişim 09.02.2021, elektronik yayın <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/801723> ve "Yunus Emre Divanında Türkçe İslami Terimler", *Turkish Studies V* 8/3 (2013), 625-644, erişim 09.02.2021, <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.4426>
- 15 Abdullah Kök, "Doğu Türkçesi İlk Kur'an Çevirilerinde Türlü 'Cehennemler' Üzerine", *VI. Uluslararası Türk Dil Kurultayı Bildirileri (20-25 Ekim 2008)* içinde (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013), 2919-2948.

Önler¹⁶, Erdoğan¹⁷, Balcı¹⁸ ve başka araştırmacılar tarafından hazırlanan eserlerde Türkçenin bu yönü pek çok farklı açıdan ele alınmış, bunların tamamında çok önemli bilgiler ortaya koyulmuştur. Bu çalışmada ise Orhon Türkçesi metinlerinde tespit edilemeyen ancak Uygur Türkçesi metinlerinde geçen, çoğunluğu dinî terim olmakla birlikte bir kısmı günlük yaşama ait sözcükler olan, Manihaist ve Budist çevrenin etkisiyle bu metinlere girmiş, çoğunluğu alıntı olan sözcüklerin Karahanlı Türkçesi metinlerindeki durumları ele alınmıştır. Karahanlı Türkçesi metinlerinde tespit edilen, bu sözcükler öncelikle kökenleri bakımından değerlendirilmiş, daha sonra özellikle Kur'an tercüme ve *Dîvânü Lugati't-Türk*'ten yararlanılarak Arapçada denk kabul edildiği sözcükler ve metin bağlamı yardımıyla bu sözcüklerin anlamları ve kullanım özellikleri ortaya koyulmuştur. Çalışmanın asıl amacı Karahanlı Türkçesi metinlerinde tespit edilen Manihaist ve Budist çevreye ait sözcükleri ele almak olduğundan sözcüklerin Karahanlı Türkçesi metinleri için cümle örnekleri verilmiş, Karahanlı Türkçesi sonrasındaki varlığı metin yayınları ve sözlükler aracılığıyla sorgulanmakla yetinilmiştir¹⁹.

İnceleme

ajun ~ acun “dünya”

Soğdca kökenli *ajun* (“*žwn*”)²⁰ “varlık şekli”²¹ sözcüğü hem Manihaist hem de Budist metinlerde kullanılan bir terim olarak dikkat çekmektedir. Manihazim’de *ajun* “hayat şekli, dünya” (M III, TT III, Moriyasu) kullanımının yanı sıra Budizm terimi olarak da metinlerde sıklıkla rastlanan *bēš ajun ve köžünür ajun* şeklinde tespit edilen terimlerin Manihaist metinlerdeki varlığı, Budizm’in Manihaizm’e etkisi olarak değerlendirilir.²² Budizm’de de

-
- 16 Zafer Önler, “Karahanlı Dönemi Metinlerinde İnançla İlgili Türkçe Terimler”, *Uludağ Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 10/16 (2009), 187-197, erişim 09.02.2021, elektronik yayın <https://kutuphane.dogus.edu.tr/mvt/pdf.php>
- 17 İsmail Erdoğan, “Divânü Lugâti’t-Türk’te Yer Alan Bazı Dinî Kavramlar”, *Journal of Islamic Research* 27(2) (2016), 164-172.
- 18 Mustafa Balcı, “Türkiye Türkçesinin Yazı Dili Olarak Kuruluşunda –Ici Ekinin Durumu”, *Türkiyat Mecmuası - Journal of Turkology* 29/2 (2019): 367-390 erişim 23.03.2021, <https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.658900>
- 19 Sözcükler incelenirken Karahanlı Türkçesi dönemine ait eserler dışında, Uygur dönemi eserleri ve Karahanlı Türkçesinden sonraki dönem ve sahalara ait eserler kısaltmalarla gösterilmiştir. Sözcüğün Karahanlı Türkçesi eserleri dışında sadece bir eserde tespit edilmesi hâlinde bu de eser adı açık olarak yazılmıştır.
- 20 Badrozzamân Gharib, *Sogdian Dictionary, Sogdian-Persian-English* (Tehran: Farhang Publications, 1995), 5b (§ 124), 16a (§ 403), 17a (§ 430, 431).
- 21 Klaus Röhrborn, *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasie, Neubearbeitung, II. Nomina-Pronomina-Partikeln, Band 2: aš – äžük*, (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2017) 121-129.
- 22 Hacer Tokyürek, “Eski Uygurca Metinlere Göre Budizmin Manihaizme Etkisi” *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 7/4 (2012), 2896, erişim 09.02.2021, <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.4105> ve *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Manihaizm Terimleri* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları), 499-500.

“hayat şekli, dünya” anlamında Skr. *gati*²³ ve Çince 揭底 *jie di*²⁴ terimlerinin²⁵ karşılığı olarak kullanılmasının yanı sıra *tenri ajun, yalañuk ajun, kişi ajun, ylık ajun, közünür ajun, öñre ajun, iki ajunlar, beş ajun, altı ajun, yeti ajun, ayıg yavız ajunlar* vb. (AY I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX, X, Daş.) terimlerde de yer alır. TİEM 73’te Arapça *dunyā* TİEM 73’te *ajun* sözcüğünün *kēdinki ajun* yapısında Arapça *āhira*’ sözünün karşılığı olarak kullanıldığı da görülmektedir: *va ‘d-dāru’l-āhīratu* (7. A’rāf 169). Hatta aynı ayet içinde (7. A’rāf 169) bazen Arapça *dunyā*, bazen Soğdca kökenli *ajun* sözünün tercih edildiği görülür. TİEM 73’te *dunyā* ve *āhira*’ sözcükleri kullanılmışken ilginç bir şekilde Kur’an-ı Kerim’deki *fi ‘d- dunyā* ve *‘l-āhīratu* (2. Bakara 220) “dünyada ve ahirette” sözü, *bu ajun içinde ol ajun içinde*²⁶ şeklinde çevrilmiştir. “Dünya” için *bu ajun*, “ahiret” için *ol ajun* sözleri Kur’an tercümesinin Rylands nüshasında²⁷ (4. Nisā 77) ve *Dīvānu Lugati ‘t-Türk*’te de kullanılmıştır.²⁸ TİEM 73 numarada kayıtlı tercümede *bu ajun, ol ajun* dışında *yakın ajun, kēdinki ajun* ibareleri de tercih edilebilmiştir (16. Nahl 122). TİEM 73’te Kur’an-ı Kerim’deki bazı fiillerin tercümesinde de asıl metinde *ajun* sözünü gerektirecek bir unsur (*dunyā, āhira* vb.) bulunmamasına rağmen *ajun* sözü kullanılmak yoluyla çevrildiği görülür: *ajun tut-* ibaresinin “dünya hayatı sürmek” anlamında kullanıldığı görülmektedir. *Ajun tutma-* ibaresinin Kur’an-ı Kerim’deki *kān lam yagnav* “Sanki kalıcı olmamışlardı.” (11. Hūd 68) ibaresinin karşılığı olarak kullanıldığı düşünüldüğünde *ajun* sözcüğünün Arapça *yagnī* “kâfi gelmek, zengin kılmak”²⁹ sözünün karşılığı olarak düşünüldüğü görülür. *Ajun bēr-* birleşik fiili de Arapça “barındırmak” karşılığında kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesinin her iki Kur’an tercümesinde *ajunluglar* sözcüğünün Arapça *‘ālamīn* sözünün karşılığı olarak da kullanıldığı görülür (15. Hicr 70). *Dīvānu Lugati ‘t-Türk*’te *ajun* sözcüğünün *dunyā* “dünya”, *āhira* “ahiret”, *zamān* “zaman”, *zamāna* “dönem”, *‘ālam* “alem, dünya”, *dahr* “dünya, cihan”, *hulūd* “kalıcılık, beka”, *arç* “yer, yeryüzü” sözlerinin karşılığı olarak kullanıldığı bildirilmiştir³⁰. *Ajun* sözcüğü Karahanlı Türkçesinin diğer eserleri olan *Kutadgu Bilig*’de³¹ ve *Atebetü ‘l-Hakayık*’ta³² da tespit edilmiştir.

23 Sir Monier Monier-Williams, *Sanskrit-English Dictionary*, (Oxford, 1899), 347.

24 A. Giles, *A Chinese – English Dictionary*, Second Edition, Revised and Enlarged, (Shanghai, China and London), § 1455 § 10900.

25 Tokyürek, *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Manihaizm Terimleri*, 354.

26 Barutçu Özönder, “Erken Orta Türkçede Buddhist ve İslami Terminolojisi Üzerine Bir Karşılaştırma”, *Kök Araştırmalar V/1 Bahar* (2003), 21-25; Abdullah Kök, *Karahanlı Türkçesi satır-arası Kur’an tercümesi (TİEM 73 1v-235v/2) (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin)*. (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2004), 24.

27 János Eckmann, *Middle Turkic Golsses of the Rylands Interlinear Koran Translation* (Budapest: Akadémiai Kiado, 1976), 68.

28 Ahmet B. Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu, *Kâşgarlı Mahmud, Divānu Lugati ‘t-Türk, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2015), 36.

29 Mahmut Çanga, *Kur’an-ı Kerim Lüğati, İlavelerle Mu‘cemü ‘l Müfrehes* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2016), 365.

30 Robert Dankoff ve James Kelly, *Mahmūd el-Kāşgarī, compendium of the Turkic dialects (Dīwān Lurāt at-Turk)* (Harvard Üniversitesi Basımevi, 1985), III: 18.

31 Reşid Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig III. İndeks* (İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1979), 12.

32 Reşid Rahmeti Arat, *Edib Ahmed b. Mahmud Yükneki Atebetü ‘l-Hakayık* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1992), II.

TİEM 73 Kur'an tercümesinde *oju*n biçimi de bulunan sözcük Harezmi (KE, MM, HŞ, İML) ve Çağatay Türkçesi metinlerinden *Sekkaki Divanı*'nda da kullanılmıştır.

*yol körgitmädi-mü anlarka neçeni heläk kıldımız anlarda öñdün kayulardın yörirler erdi aju*nları içinde [TİEM 234v/9=020/128]

*ol aju*n yahşırak kimke kim sakınsa küç kılınmaz sizler ewrülmiş kirçe kayda kim bolsa sizler yeter sizlerke ölüm [Ku. T. Rylands 26/46a3= 4/77]

*togardın ese keldi öñdün yeli / aju*n êtgüke açtı uştmah yolu [KB 63]

*dad ispehsalar beg için bu kitap / çıkardım aju*nda atı şalsu tıp [AH 69-70]

*kaklar kamug kölerdi / taglar başı ilerledi / aju*n tını yıldı / tü tü çerğeshür [DLT 99/92]

baçak “Hristiyan orucu”

Soğdca *pş- (paş)³³ “oruç” sözüne dayanan sözünden *baçag* “oruç” sözü, hem Manihaist (Huastuanift, M I) hem de Budist (AY VI, VIII) Uygur metinlerinde rastlanan bir sözcüktür. Manihaist Uygur metinlerinde *baç* (M II) biçimine de rastlanır. Clauson, Salemann'ın *paçag* sözcüğünün Soğdca *p'şyk* sözünden geldiği yönündeki önerisini aktarmıştır³⁴. Erdal, -(X) g eki ile türeyen sözler içinde *baçag* ve *baçak* yazımını tartışmış, sözcüğün bazı Manihaist metinlerde açıkça *baçag* olarak yazıldığını belirtmiştir³⁵. Sözcük *Dîvânu Lugati t-Türk*'te *baçak* şeklinde kaydedilmiş ve Arapça *şawm an-nasārā* “Hristiyan orucu”³⁶ (CTD I s. 313) ibaresiyle karşılanmıştır. Sözcük, Türkçenin diğer tarihî dönemlerde tespit edilmemiştir.

bor “şarap”

“Şarap” anlamında kullanılan ve Manihaist metinlerde görülmekle birlikte daha çok Budist Uygur metinlerinde ve din dışı Uygur belgelerinde geçen *bor* sözcüğünün Orta Farsça alıntı olduğu düşünülmektedir ancak sözcüğün kökenine dair başka görüşler de vardır³⁷. Sözcük Uygur metinlerinde *bor* yanında *borluk* “üzüm bağı” ve *borlukçı* “bağcı” şeklinde de tespit edilmiştir. Karahanlı Türkçesi metinlerinden TİEM 73'te (5. Mâide 90) ve *Dîvânu Lugati t-Türk*'te Arapça *hamr* “şarap, içki”³⁸ sözünün karşılığı olarak kullanılmıştır. TİEM 73'teki *bor*

33 Gharib, *Sogdian Dictionary, Sogdian-Persian-English*, 260a (§ 6494).

34 Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish* (Oxford University Press, 1972), 354a.

35 Marcel Erdal, *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon I* (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1991), 173.

36 Dankoff ve Kelly, *Mahmūd el-Kāşgarī, compendium of the Turkic dialects (Dîwān Luğat at-Turk)* III, 313.

37 Gerhard Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen* (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH, 1963), I: 2; Gerhard Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen* (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH, 1965), II: 330-331 (§ 780); Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*, 354a; András Róna-Tas ve Árpád Berta, *West Old Turkic Turkic Loanwords in Hungarian* (Wiesbaden: Harrassowitz, 2011), 147-148; Buheliqi Weili ve A. Melek Özyetgin, “Uygur Sivil Belgeleri Işığında Eski Uygurlarda Üzüm Yetiştiriciliği”, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi* 15 (2020): 119, erişim 11.02.2021, doi.org/10.46400/uygur.733983 ve Osman Karatay, “Bahçesi Var Barı Var: Türkçeden İrani Dillere İki Verinti Örneği”, *İran ve Turan Tarihi Araştırmaları Derneği Dergisi (İRTAD)* 3/4 (2020): 8-9, erişim 11.02.2021, elektronik yayın https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1155046.

38 Dankoff ve Kelly, *Mahmūd el-Kāşgarī, compendium of the Turkic dialects (Dîwān Luğat at-Turk)* II, 495.

kıl- fiilinin ise “meyveyi sıkarak meyve suyu hazırlamak” anlamında kullanıldığı ve Arapça *ya ‘sirün* “sıkarak ürün elde edecekler” sözünün karşılığı olduğu görülür (12. Yûsuf 49). Sözcüğün Uygur Türkçesinden başlayarak tek başına İslamiyet’te haram kılınmış bir nesne olan “şarap” anlamında kullanılırken TİEM 73’teki *bor kıl-* fiilinde “sıkılarak elde edilen mahsul, meyve suyu” anlamında kullanılması dikkat çekicidir. Sözcük “şarap” anlamında *Kutadgu Bilig*’de³⁹ ve *Atebetü’l-Hakayık*’ta⁴⁰ da kullanılmış, Kıpçak Türkçesi (CC, KMT) metinlerinde de aynı anlamda tespit edilmiştir.

boldın mäsälîğ içiğlilärkä arıqlar ‘asäldin katıgsız anlarğa anıj içindä tegmä yämişlärdin yarlıkamak idillärindin [TİEM 373v/9=047/015]

üçünçi tağı bir bor işçe sewe / siziksiz bu er boldı birtem yawa [KB 339]

kim ol yüzçi erse kişi

kim ol yüzçi⁴¹ erse kişi yeği ol / kerek erse yeğlik yorı yüzçi bol [AH 409]

bor bolmadıp sirke bolma [DLT 495 / 397]

burhan “put; heykel”

Sanskritçe *bud* sözünün karşılığı olan Eski Kuzey Çincedeki *bur* sözü ile Türkçe *han* sözünün birleşmesinden oluşan *burhan* sözü Clauson’a göre Sankritçe *buddharāja* sözünün karşılığı olarak kullanılmıştır⁴². Budizm’e ait bir kavram olmasına rağmen Manihaist metinlerde de çoğu zaman Mani’yi karşılamak üzere kullanılmıştır. Budizm’de on hayat şeklienden en üstünü olan *Buddha* teriminin karşılığı olarak kullanılan *burhan* sözcüğü Budizm’in kurucusu ve önderi *Şākyamuni Buddha*’yı ve öbür *Buddha*’ları karşılamak üzere kullanılmıştır⁴³. Sözcük Budist metinlerde tek başına kullanıldığı gibi özel isimlerle birlikte veya *öhreki burhanlar*; *közünür burhanlar*; *kên keligme burhanlar*; *yeti burhanlar*; *söki burhanlar* vb. birleşik yapılarda da sıklıkla kullanılmıştır. Sözcük, TİEM 73’te kayıtlı Kur’an tercümesi ile Kur’an tercümesi Rylands nüshasında *naşb*, “dikili taş, heykel”⁴⁴ (5. Mâide 3) ve TİEM 73’te ayrıca *al-aşnām* “put” (14. İbrâhim 35) sözüne karşılık olarak kullanılmıştır. Sözcük, *Dîvânu Lugati’l-Türk*’te *sanam* “put” ve *dumya* “büst, heykel”⁴⁵ (CTD III s. 82) sözleriyle karşılanmıştır. Sözcük *Kutadgu Bilig*’de⁴⁶ aynı anlamda tespit edilmiştir. *Kutadgu Bilig*’de Budizm etkisi, eserin üç nüshasını karşılaştırmalı olarak inceleyip eseri yayına hazırlayan R. R. Arat’ın dikkatini

39 Arat, *Kutadgu Bilig III. İndeks*, 103.

40 Arat, *Edib Ahmed b. Mahmud Yükeki Atebetü’l-Hakayık*, XII.

41 *yüzçi* sözcüğü eserin B ve C nüshalarında *borçı* şeklinde yazılmıştır (Arat 1992: s. 73).

42 Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*, 360b-361a.

43 Tokyürek, *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Manihaizm Terimleri*, 492-493.

44 Eckmann, *Middle Turkic Golsses of the Rylands Interlinear Koran Translation*, 110.

45 Dankoff ve Kelly, *Mahmud el-Kāşgarî, compendium of the Turkic dialects (Dîwân Luğat at-Türk) III*, 82.

46 Arat, *Kutadgu Bilig III. İndeks*, 116.

çekmiştir.⁴⁷ S. Çağatay⁴⁸ ve sonra F. S. Barutçu-Özönder⁴⁹, *Kutadgu Bilig*'deki *Odgurmuş* ile Budizm'in *burhanın* (Buda) bağlantısını ortaya koymuşlardır.

ançada aydı İbrāhīm yalavaç içime kulgıl bu kentni korkunçsuz sıyardın yıggıl meni taki oglumnu büt burhanka tapunmakımızdın [TİEM 191r/4=014/035]

ol kim boguzlansa burhanlar üze kim üleşse sizler oklar birle ol yarlıgsız iş bu kün nevmid boldı / umunçsuz boldı anlar kim tandılar diniñizdin korkmañlar olardıñ [Ku.T Rylands 27/16b2=5/3]

ewin barkın örte sıgıl burhanın / anıñ ornı mescid cema'at kıılın [KB 5486]

kelhizleyü atımız / kendler üze çıktımız / furhan ewin yıktımız / burhan üze sıçtıımız [DLT 173 / 149]

çın “gerçek”

Çince 真 *zhen*⁵⁰ “doğru, gerçek” sözüne dayanan sözcük hem Manihaist (M III) hem de Budist (AY, Maitr, Daş. vb.) Uygur metinlerinde tespit edilen sözcüklerdendir. Budist Uygur metinlerinde sıklıkla kullanılan sözcük tek başına veya *çınınça* gibi çekimli hâllerıyla kullanılmasının yanı sıra çoklukla *çın kértü* ikilemesinde karşımıza çıkar. Bunun yanında *çıñar* “aslımı aramak, gerçeği araştırmak”, *çıñaru* “gerçek” (Daş.), *çınlayu* “gerçekten” (AY IV), *çinsiz* “yanlış” (AY V), *çinsızın* “yanlış bir şekilde” (AY IV, V) yapılarına da kaynaklık eden *çın* sözünün isim, sıfat ve zarf görevindeki kullanımı yanında Karahanlı Türkçesi metinlerinin tamamında *çın bütün*, *çın köni*, *çın ok* vb. şekillerde ve *çıñar-*, *çınlık* vb. başka sözcüklerin oluşumunda görev aldığı görülür. Sözcüğün *TİEM 73 Kur'an Tercümesi*'nde ve *Rylands Kur'an Tercümesi*'nde Arapça *haqq* “hakikat”, *şādık* “doğru”, *naşüh* “katsıksız, saf”, ve *hikma* “hikmet” (*çın söz*)⁵¹ sözcüklerinin karşılığı olarak kullanıldığı görülür. Sözcük *Dîvānu Lugati t-Türk*'te de *şidk* “doğruluk”, *amīn* “güvenilir, emin”, *şādık* “doğru, sadık”⁵² sözcükleriyle karşılanmıştır. Sözcük daha sonraki dönem ve sahalarda da Harezmi (KE, MM, İML, HŞ), Çağatay (LD, Abuşka, ŞT, MK, Sibicabî) ve Kıpçak Türkçesi (CC, KMT) metinlerinde tespit edilmiştir.

çın bu gürühñizlar bir gürüh turur men idinñizler men tapug kılıñlar maña [TİEM 240r/2=021/092]

anı anasıka yarusun tēp anıñ közi kadgurmasun tēp bilsün üçün bütünliğin tañrınıñı va 'desi çın turur ançası bar üküşleri bilmezler [Ku. T. Rylands=28/13]

bu yalğan kişi birle artar ajun / köni çın kişi tut ay elgi uzun [KB 5878]

anıñ bañşıñdın bulut uvtanur / bu sözni bütün çın tutar duşmanı [AH 57-58]

bütün çın bütün kişi [DLT 201 / 171]

47 Arat, *Kutadgu Bilig I. Metin*, XXII.

48 Saadet Çağatay, “Kutadgu Bilig’de Odgurmuş’ın Kişiliği”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Beleten 1967* (1968), 45-48.

49 Barutçu Özönder, “Erken Orta Türkçede Buddhist ve İslami Terminolojisi Üzerine Bir Karşılaştırma”, *Kök Araştırmalar V/1 Bahar* (2003), 16-18.

50 Giles, *A Chinese – English Dictionary*, § 2032.

51 Eckmann, *Middle Turkic Golsses of the Rylands Interlinear Koran Translation*, 113-114.; Aysu Ata, *Türkçe ilk Kur'an tercümesi (Rylands nüshası). Karahanlı Türkçesi (Giriş-Metin-Notlar Dizin)*, (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2004), 313-314.

52 Dankoff ve Kelly, *Mahmūd el-Kāşğarī, compendium of the Turkic dialects (Dīwān Luğāt at-Türk) III*, 92.

didim “taç”

Eski Türkçe metinlerde tespit edilen Soğdca kökenli sözcüklerden biri de *dydym* “taç”⁵³ sözüne dayanan *didim*dir. Clauson’a göre Soğdca sözcük Grekçe *diádhma* sözüne dayanır⁵⁴. Hem Manihaist (TT II, IX) hem Budist (AY IV, Maitr.) Uygur metinlerinde karşılaşılan sözcük *Dîvânu Lugati ’î-Türk*’te de *didim* olarak kaydedilmiştir ve Arapça *iklîl* “süslenmiş taç”⁵⁵ sözcüğüyle karşılanmıştır.

didim “gerdek gecesi gelinin giydiği taç” [DLT 200/171]

erdini “mücevher”

Sanskritçe *ratna* “hediye, nesne; zenginlik; mücevher”⁵⁶ sözüne dayanan *erdini* ~ *ertini* sözcüğü günlük dile ait bir sözcük iken zamanla Budist kavramları ifade etmek için kullanılan bir terim hüviyetini kazanmıştır. Budist Uygur metinlerinde Budha ve Bodhis(a)tvalar’ın özelliklerinden biri olarak *erdini êligi burhan*, *erdini êligi bodis(a)t(a)v*, *erdemlig erdini atlig teñri burhan*, *erdini belgülig atlig teñri teñrisi burhan*, *erdini berdeçi atlig teñri burhan*, *erdinilig ay teñri burhan* vb. birleşik sözlerin yanı sıra sözcüğün Sankritçedeki şekli olan *ratna* ile kurulmuş çoğunluğu metinlerde Uygurca karşılığıyla da yer bulan *ratnacandra*, *ratnadivaçi*, *ratnakoşi*, *ratnanimiti*, *ratnaprabha*, *ratnapisvara*, *ratnapuspa*, *ratnaşiki* vb. özel isimlerde de karşımıza çıkar. Bunun dışında sözcük *üç erdini* şeklinde de sıklıkla kullanılmıştır. Uygurca *üç erdini* sözü Sankritçe *triratna* veya *ratnatraya* sözlerinin karşılığı olarak kullanılmıştır ve Budizm’in üç cevherini; Budha’yı, öğretiyi ve cemaati temsil eder. *Ertini* sözcüğü Karahanlı Türkçesi metinlerinden *Dîvânu Lugati ’î-Türk*’te Arapça *durr-i yatîm* “nadir inci”⁵⁷ sözüyle karşılanmıştır. Sözcük, *Kutadgu Bilig*’de de tespit edilmiştir.

kopa keldi örlep sîta kalkanı / ajun meñzi boldı ürüñ erdini [KB 3840]

erdini “Eşsiz inci. Buradan, eşsiz inciye benzer bir bedene sahip kadına *ertini* özök denir.” [DLT 82 / 73]

muyan “sevap”

Sanskritçe *punya* “iyi, doğru, adil”⁵⁸ sözünün karşılığı olarak kullanılan *buyan* sözcüğüne Manihaist ve Budist Uygur metinlerinde *buyan*, *buyan bügteg*, *buyan edgü kılınç*, *buyan evir-* olarak rastlanır. Sözcük Karahanlı Türkçesi metinlerinde *muyan*, *muyançılık* ve *muyanlık*

53 Gharib, *Sogdian Dictionary, Sogdian-Persian-English*, 148a (§ 3738, 3739).

54 Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*, 456b.

55 Dankoff ve Kelly, *Mahmūd el-Kāşgarī, compendium of the Turkic dialects (Dîwān Luğāt at-Turk) III*, 97.

56 Monier-Williams, *Sanskrit-English Dictionary*, 864.

57 Dankoff ve Kelly, *Mahmūd el-Kāşgarī, compendium of the Turkic dialects (Dîwān Luğāt at-Turk) III*, 25.

58 Monier-Williams, *Sanskrit-English Dictionary*, 632; Franklin Edgerton, *Buddhist Hybrid Sanskrit Grammar and Dictionary*, (New Haven / London, 1953) II: 212a; Tokyürek, *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Manihaizm Terimleri*, 327.

şeklinde TİEM 73 *Kur'an Tercümesi*'nde⁵⁹ *Kutadgu Bilig*'de⁶⁰ ve *Dîvânu Lugati't-Türk*'te⁶¹ tespit edilmiştir. TİEM 73'te bir kez geçen *muyan* sözcüğü Arapça *acr* “karşılık, mükâfat” (8. Enfâl, 28) sözünün karşılığı olarak kullanılmıştır. Eserde geçen *muyanlık bağışla-* (4. Nisâ, 92), *muyanlık bêr-* (12. Yûsuf, 88) ve *muyanlık kıl-* (5. Mâide, 45) sözleri Arapça *taşaddak* “bağışlamak” karşılığıdır. Karahanlı Türkçesi Kur'an tercümelerinden Rylands nüshasında da *muyanlık bêr-* ve *muyanlık kıl-* şekillerinde geçen sözcük burada Arapça *taşaddak* “sadaka vermek”⁶² (12. Yûsuf, 88) sözünün karşılığı olarak kullanılmıştır. *Dîvânu Lugati't-Türk*'teki *muyan* sözcüğünün karşılığı olarak eserde *şawâb* “doğruluk, sevap”, *muyançı tawassut*, *muyançılık şulh* “anlaşma” ve *muyanlık sakāya* “sebil, hayır suyu” sözleriyle karşılanmıştır⁶³. Karahanlı Türkçesinin diğer metinlerinde *muyan* sözüne rastlanmamakla birlikte *Kutadgu Bilig*'de⁶⁴ (*Kur'an tercümelerinde* ve *Dîvânu Lugati't-Türk*'te de görülen) *muyanlık* “aş evi, imarethane” anlamında kullanılmıştır. *Muyan* sözcüğü *İbni Mühenna Lugati*'nde de tespit edilmiştir.

eger anlar kértgünseler korksalar yanut muyan erdi tañrı üskinde yégrek eger bilür erseler
[TİEM 12v/6=002/103]

ol tañrı yanut bêrür sadaka bêrgüçilerke / muyanlık bêrgüçilerke aydı nek bilür mü siz ne kılduñız yûsuf birle hem inisiñe ançada sizler biligsiz erdiñizler [Ku. T. Rylands 30/8a2=12/88]
muñadı muyanlıkta tüşti barıp / kêçe yattı anda tünedi serip [KB 489]

[AH ----] (metin tarandı bulunamadı)

sen *muyançılık* kıl [DLT 523 / 424]

muyan “sevap” [DLT 520 / 419]

nāg “yılan; ejderha”

Sanskritçe kökenli *nāga* “yılan” sözcüğü Budist Uygur metinlerinde (Maitr., ShōAbhi.) az rastlanmakla birlikte sözcük yerine daha çok Çince karşılığı olan *luu* (AY S, V, VI, VII, VIII, IX, X) sözünün kullanıldığı görülür. Zaten *ShōAbhi.* metninde de sözcük Çince *luu* sözü ile aynı cümlede geçmiştir. Budist metinlerde *naga* veya *luu* sözcüğü daha çok ejderha veya yılan hanlarını (tanrılarını) temsil etmektedir. *Dîvânu Lugati't-Türk*'te sözcük *nāg* ve *nāg yılı* olarak tespit edilmiş, eserde sözcüğe Arapça *timsah* “timsah” ve *tu'bān* “yılan”⁶⁵ karşılığı verilmiştir. Sözcüğün iki kez tespit edildiği eserin yazmasında bir yerde *nāg*⁶⁶ sözcüğünün altında *luu* sözcüğünün yer alması da *luu* sözcüğünün daha çok bilindiğini göstermesi bakımından ilginçtir. Clauson'a göre Sanskritçe *nāg* sözcüğü *Dîvânu Lugati't-Türk*'te Soğdca aracılığıyla

59 Suat Ünlü, *Karahanlı Türkçesi İlk Türkçe Satır-Arası Transkribeli Kur'an Tercümesi (TİEM-73) Örneklî – Açıklamalı Sözlük (L-Z)*, (Konya: Selçuklu Belediyesi Yayınları, 2018), 30-31.

60 Arat, *Kutadgu Bilig III. İndeks*, 321.

61 Dankoff ve Kelly, *Mahmūd el-Kāşgarī, compendium of the Turkic dialects (Dîwān Luğāt at-Türk) III*, 120.

62 Eckmann, *Middle Turkic Golsses of the Rylands Interlinear Koran Translation*, 189.

63 Dankoff ve Kelly, *Mahmūd el-Kāşgarī, compendium of the Turkic dialects (Dîwān Luğāt at-Türk) III*, 120.

64 Arat, *Kutadgu Bilig III. İndeks*, 322.

65 Dankoff ve Kelly, *Mahmūd el-Kāşgarī, compendium of the Turkic dialects (Dîwān Luğāt at-Türk) III*, 194.

66 *Kāşgarlı Mahmud Dîvānu Luğati't-Türk, (Tıpkıbasım)*, (Ankara: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017), 513.

yer almıştır⁶⁷. Uygurca metinlerde de *n'k*⁶⁸ şeklinde yazılan sözcük *Dîvânu Lugati 'î-Türk*'teki *nun-elif-kâf* yazımı nedeniyle Atalay⁶⁹ ve DTS'de⁷⁰ *nek*, ED'de⁷¹ *na:g*, CTD'de⁷² *nag*, Ercilasun-Akkoyunlu'da⁷³ *neg* ve Kaçalın'de⁷⁴ *nāg* olarak yer almıştır.

nāg “yılan” **nāg yılı** “Türkçede on iki yıldan birinin adı. 69'da bu kitabı yazdığımız yıl bu yıl idi” [DLT 513/411]

nigoşak “dinden dönen, kâfir”

Soğdca kökenli *nigoşak* (< *niγwš'k*) sözcüğü “dinleyici”⁷⁵ anlamına gelmektedir ve Manihaizm'in iki sınıfından biridir. Dinleyiciler, Manihaizm'in seçkinler sınıfı olan dëntarlara hizmet eder, mahsullerinin bir bölümünü seçkinlere bağışlarlar⁷⁶. *Nigoşak* sözcüğü Karahanlı Türkçesi metinlerinden TİEM 73 Kur'an tercümesinde Arapça *şābi'in* (22. Hacc 17) “dönerler, din değiştirenler; Güney Mezopotamya'da yaşayan ve ışık-karanlık düalizmine dayalı gnostik inançlarıyla tanınan topluluğun bağlı olduğu din mensupları”⁷⁷ sözüne karşılık olarak kullanılmıştır. Suat Ünlü, TİEM 73 Kur'an tercümesinde *nigoşak* sözünün altında *yultuzka tapganlar* ifadesinin yer aldığını belirtmiştir⁷⁸. Sözcük dönemin diğer eserlerinde tespit edilmemiştir. TİEM 73 Kur'an tercümesinde *nigoşak* sözü ile karşılanan Arapça *şābi'in* sözü Harezmi Türkçesi Hekimoğlu Kur'an tercümesinde *dīndin çıkgan*⁷⁹ ibaresiyle karşılanmıştır.

çın anlar kim kértgündiler yana anlar cuhūd boldılar nigoşaklar yulduzka tapganlar tersāler moglar takı anlar kim ortak kat(t)ılar bütünlükün tañrı adrar saçar anlar ara kıyāmet kün bütünlükün tañrı tēgme nerse üze tanuk ol [TİEM 243v/5=022/017]

67 Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*, 776b.

68 Şinasi Tekin, *Maitrisimit nom bitig, Die uigurische Übersetzung eines Werkes der budd-histischen Vaibhaṣika-Schule. I. Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen*. Berliner Turfantexte IX. (Berlin, 1980), 56.

69 Besim Atalay, *Divanü Lügat-it-Türk Dizini “Endeks”* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1999), 419.

70 V. M. Nadalyaev, D. M. Nasilov, Э. R. Tenişev ve A. M. Şerbak, *Drevnetyrskiy Slovar*, (Leningrad: İzdatel'stvo “Nauka”, 1969), 357b.

71 Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*, 776b.

72 Dankoff ve Kelly, *Mahmūd el-Kāşgarī, compendium of the Turkic dialects (Dīwān Luğāt at-Turk) III*, 194.

73 Ercilasun ve Akkoyunlu, *Kāşgarlı Mahmud, Divānū Lugātī 'î-Türk, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, 768.

74 Mustafa S. Kaçalın, *Dîvānu Lugātī 'î-Turk, Mahmūd el-Kāşgarī*, (İstanbul: Kabcacı Yayınları, 2019), 350.

75 Gharib, *Sogdian Dictionary, Sogdian-Persian-English*, 238a (§ 5936).

76 Tokyürek, *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Manihaizm Terimleri*, 483.

77 Şinasi Gündüz, “Sabîlik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 35. cilt, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008), 341c.

78 Suat Ünlü, *Karahanlı Türkçesi satır-arası Kur'an tercümesi (TİEM 235v/3-450r/7) (Giriş-Metin-İnceleme-Analitik Dizin)*, (Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2004), 50 (33. dipnot).

79 Gülден Sağol, *Old Turkish and Persian Inter-Linear Qur'an Translations II: An Inter-Linear Translations of the Qur'an into Khawarazm Turkish, Introduction, Text, Glossary and Facsimile (Part I: Introduction and Text, Part II: Glossary)*, (Harvard, 1993), I: 182.

nom “din, şeriat, öğreti”

Soğdca kökenli *nom* (< nwm) “öğreti”⁸⁰ sözcüğü Manihaist (Huast., M I vb.) ve Budist Uygur (AY, HT, Maitr. vb.) metinlerinde sıklıkla kullanılan bir terimdir. Tek başına kullanımının yanı sıra *teñri nomi*, *burhan nomi nom bitig*, *nom éligi*, *nom erdini*, *nom törü*, *nomçı* ve *nomla*-şekillerinde görülür. Clauson’a göre Manihaist bir terim olan *nom* sözcüğü Budist metinlerde Sanskritçe *dharma* sözünün karşılığı olarak kullanılmıştır⁸¹. Soğdca kökenli *nom* sözcüğü *Dîvânu Lugati’t-Türk*’te tespit edilmiştir. Sözcüğün eserde Arapça *milla (milal)* “din”, *şari’a* “şeriat” ve *dîn* “din” sözleriyle karşılandığı bildirilmiştir⁸². Kâşgarlı Mahmud eserde *teñri nomi* sözünün “Allah’ın kanunu (dini)” anlamına geldiğini, bütün dinlerin bu şekilde adlandırıldığını ve *nom* sözünün Çin dilinden olduğunu belirtmiştir⁸³. Sözcüğe dönemin diğer eserlerinde ve sonraki dönemlerde rastlanmamıştır.

nom “Din ve şeriat.”. Bundan *teñri nomi* denir; “Allah’ın şeriatı dini demektir. Bütün dinler de *nom* diye adlandırılır. Bu, Çinlilerin dilidir.” [DLT 503 / 403]

soyurka- “merhamet etmek, bağışlamak”

“Acımak, merhamet etmek, bağışlamak” anlamındaki sözcüğün Çince kökenli olduğu konusunda tüm araştırmacılar hemfikir olsa da⁸⁴ fiile kaynak teşkil eden Çince sözcüğün 罪 *zui* “günah, kabahat” mi, 慈 *ci* “şefkat, merhamet” mi olduğu konusu tartışmalıdır. Uygurca metinlerde *érinçke- tsuyurka-* şeklinde kullanımı dikkat çeker. Hâlbuki Çince metinde yer alan 罪 *zui* sözcüğünün *Altun Yaruk*’un çeşitli yerlerinde *tsuy erinçü* “günah” (AY IV 3361) ikilemesiyle karşılanmış olması *tsuyurka-* fiilinin Çince 罪 *zui* sözünden geldiği yönündeki düşüncüyü güçlendirir. Fiil TIEM 73 Kur’an tercümesinde iki yerde *soyurkagan* (2. Bakara 163, 24. Nür 2) şeklinde geçen sözcük Arapça *rahman* “Rahman”, bir kez *soyurkamak* (7. A’râf 57) şeklinde geçen sözcük de *rahma* “merhamet” sözünün karşılığıdır. Kur’an tercümesi Rylands nüshasında da Arapça *rahîma* “merhamet etme” ve *rahma* “merhamet”⁸⁵ sözcüğünün karşılığı olarak kullanılan sözcük, Karahanlı Türkçesinin söz varlığını barındırması gereken *Dîvânu Lugati’t-Türk*’te geçmemiştir. Sonraki dönemlerde ise Moğolcadan yeniden ödünçleme olarak Harezmi Altıordu Türkçesi (ME, KE, HŞ, Yarlık ve bitik.), Çağatay Türkçesi (Abuşka, ŞT) ve Kıpçak Türkçesi (CC) metinlerinde kullanılmıştır. Buradan hareketle istinsah tarihi 1333-34

80 Gharib, *Sogdian Dictionary, Sogdian-Persian-English*, 246a (§ 6138).

81 Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*, 777a-b.

82 Dankoff ve Kelly, *Mahmūd el-Kāşgarī, compendium of the Turkic dialects (Dîvān Luğāt at-Türk) III*, 218.

83 Ercilasun ve Akkoyunlu, *Kāşgarlı Mahmud, Divānū Luğātī’t-Türk, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, 402.

84 A. von Gabain, *Altürkische Grammatik*, (1950), 68 (§ 96); Gerhard Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, I: 351 (§ 228); V. M. Nadalyaev, D. M. Nasilov, Ə. R. Tenişev ve A. M. Şerbak, *Drevnyurškiy Slovar’*, 583b; Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*, 556a-b; Györgi Kara, “L’ancien ouïgour dans le lexique mongol”, *Journal Asiatique*, CCLXIX, (1981): 322; Peter Zieme, *Buddhistische Stabreimdichtungen uiguren*, Berliner Turfantexte: XIII, (Berlin: Akademie Verlag, 1985), 43; Erdal, *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon I*, 462; Mehmet Ölmez, “Dil Verileri Işığında soyurgal ve Kökeni”, *Trans-Turkic Studies Festschrift in Honour of Marcel Erdal* (2010): 167-170.

85 Eckmann, *Middle Turkic Golsses of the Rylands Interlinear Koran Translation*, 260.

(734) olan ve birçok Moğolca sözcük içeren TİEM 73'teki *soyurka-* fiilinin de Moğolcadan yeniden ödünçleme yoluyla kullanıldığını söylemek mümkündür.

iđinizlär bir iđi turur yok idi meger ol soyurkagan yarlıkagan [TİEM 19r/4=002/163]
teğürdi maña yek emgek birle kın birle tepgil adakın yerke bu yungu suw sawuk turur hem
içgü turur bėrdimiz añar boğnını hem olar tegni olar birle soyurkamak bizdin hem pend
hired iđileriñe algıl elgiñ birle bir bag cefan urgıl anıñ birle [Ku. T. Rylands 34/63b2=38/43]
yulug kılma özni adınlar üçün / soyurka özüñni küyürme küçün [KB 1404]

tamu ~ tamug “cehennem”

Soğdca *tamu* (< tm-) “cehennem”⁸⁶ sözüne dayanan *tamu* sözcüğü Manihaist ve Budist Uygur metinlerinde *tamu*, *tamulug*, *tamu pret yılki*, *tamu pret yılki ajuni*, *tamulug bol-*, *tamuka tüş-* şekillerinde tespit edilmiştir. Sözcük Karahanlı Türkçesi metinlerinden TİEM 73 Kur’an tercümesinde *tamu* ve Türkçeleştirilmiş *tamug* şekillerinde Arapça *cahannam* “cehennem”, *şa ‘üdan* “meşakkat; yokuş”, *sa ‘ır* “kor, ateş”, *nār* “ateş” sözlerinin karşılığı olarak kullanılmıştır. Sözcük, Rylands nüshasında da *tamug* şeklinde Arapça *cahannam* “cehennem” ve *cahīm* “cehennem”⁸⁷ sözcüklerinin karşılığı olarak tespit edilmiş, *Dīvānu Lugati t-Türk*'te de *cahannam*⁸⁸ sözüyle karşılanmıştır. *Kutadgu Bilig*'de⁸⁹ de *tamu* ve *tamug* biçiminde kaydedilen sözcük *tamug* olarak Harezmi Türkçesinde (NF, KE, ME, MM, HKT, HŞ), *tamug* ve *tamuk* şekilleriyle Çağatay Türkçesinde (Abuşka, Sibicabi, LD, MK), *tamu* şekliyle Eski Anadolu Türkçesinde (Tar.S.) *tamu* ve *tamug* şekilleriyle Kıpçak Türkçesi (CC, KMT, TZ, GT, İM) metinlerinde tespit edilmiştir.

armasun ok seni anlarnuñ ewrıldüki tewrıldiki tandılar kentlär içinde az metā' yana yanıñ
yerleri tamug ol. [TİEM 57r/9=003/197]
ayur men her-ayine toldurgay men tamugı hem anlardın kim uğsalar saña olardıñ (38.
 Mâide 85) [Ku. T. Rylands 34/75b2=38/85]
bu edğü oñ ol kör isizlik bu sol / soluğdın tamu ornu uğtmah oñ ol [KB 917]
tamu kapugin açar tawar [DLT 548 / 448]

tıldag ~ tıltag “bahane; haksız yere yapılan suçlama”

Budizm'de varoluş zincirinin on iki halkasından birini oluşturan “sebeb”⁹⁰ kavramı Budist Uygurca metinlerde *tıltag* ve *avant tıltag* sözüyle karşılanmıştır. Türkçe *tl+da-* fiilinden türeyen *tıltag*⁹¹ sözü sözcüğü Manihaist metinlerde de tespit edilmiştir. Uygur metinlerinde “sebeb” anlamında kullanılan sözcük Karahanlı Türkçesi metinlerinde “uydurma sebep, bahane” anlamında tespit edilmiştir. TİEM 73 Kur’an tercümesinde *dağālan* “hile vesilesi” (16. Nahl 92), *urđaten* “hedef, siper” (2. Bakara 224), sözlerinin karşılığı olarak kullanılan

86 Gharib, *Sogdian Dictionary, Sogdian-Persian-English*, 387b (§ 9588).

87 Eckmann, *Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation*, 270.

88 Dankoff ve Kelly, *Mahmūd el-Kāşgarī, compendium of the Turkic dialects (Dīwān Luğāt at-Türk) I*, 271.

89 Arat, *Kutadgu Bilig III. Indeks*, 420.

90 Tokyürek, *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Manihaizm Terimleri*, 308.

91 Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*, 494a.

sözcük *Dîvânu Lugati t-Türk*'te Arapça *tacanni* “suçlama” ve Farsça *bahane* “bahane” sözleriyle karşılanmıştır⁹². Sözcüğün *Kutadgu Bilig*'de de “bahane, sebep, mani”⁹³ anlamında kullanıldığı görülür. Sözcük Harezmi Türkçesi metinlerinden *Kıyasü'l-Enbiyâ*'da *tiltag* şeklinde tespit edilmiştir. *Codeks Cumanicus*'ta *tiltag*, *tildag* şekli yokken *tilta-* “bahane göstermek, ihmal etmek” ve *tiltagan söz* “bahane” şekilleri mevcuttur.

tutmañlar antlarıñızni tultag siler ara kışgay adak tölemişde kedin tatgay siler eşizlikni anın kim yandurdıñızlar tañrı yolındın [TİEM 203r/6=016/094]

sen aymış bu söz barça andag turur / hakikat körü barsa tuldag turur [KB 3368]

tuldag “İnsana atılan iftira. Ol añar tuldag kılur denir; “O ona iftira eder” demektir. Farsçası “bahane”dir.” [DLT 232 / 202]

toyın “rahip, kâfirlerin din adamı”

Çince kökenli *toyın* (< 道人 *dao ren*)⁹⁴ sözcüğü Manihaist (M I, M III, Moriyasu) Budist Uygur metinlerinde müstakil kullanımının yanı sıra *toyın şamançı upası upasañ* birlikteliğinde ve özel ad parçası olarak kullanılmıştır. Sözcük *Dîvânu Lugati t-Türk*'te de *toyın* olarak tespit edilmiştir. Eserde *toyın* sözcüğü Arapça *‘ilc, min umma al-kufr* “kâfirler ümmetinin din büyüğü”, *‘ilc al-kafara* “kâfirlerin din büyüğü”, *min a ‘imma al-kufr*⁹⁵ sözleriyle karşılanmıştır. Kâşgarlı Mahmud eserde “kâfirlerin din adamı olarak tanımladığı” *toyının* “bizdeki âlim ve müftü gibi” olduğunu ve sürekli putun yanında durarak kitaplar ve kâfirlere dinî hükümler okuduğunu söylemiş, sözcüğün geçtiği bir sav örneği de vermiştir: *bir toyın başı ağrısın kamug toyın başı ağrısın*⁹⁶. Burada söz edilenin kalıplaşma, başka dönem / sahalarda görülme vb. özellikler bakımından atasözü olup olmadığı tartışmalı olsa da sözcüğün böyle bir cümlede tespit edilmesi, halkın bir kesimi tarafından bilindiği anlamına gelebilir.

toyın burhanka yükündi [DLT 479 / 383]

üyük “harf, hece”

Clauson'a göre sözcük seslik bakımdan Soğdca görünümü nedeniyle Soğdca aracılığıyla Türkçeye geçmiş olabilir ama sonuçta aslı Çince 字 *zi*⁹⁷ sözüne dayanıyor gibidir⁹⁸. Ancak sözcüğün Soğdca kökenli olduğunu düşünen araştırmacılar da vardır⁹⁹. Manihaist metinlerde rastlanmayan sözcük, Budist Uygur (AY IV, VII, VIII, Daş. vb.) metinlerinde Budist öğretiyi oluşturan “harf, hece, şiir vb.” için kullanılmıştır. *Dîvânu Lugati t-Türk*'te *üyük* şeklinde geçen

92 Dankoff ve Kelly, *Mahmūd el-Kāşgarī, compendium of the Turkic dialects (Dīwān Luḡāt at-Turk) III*, 190.

93 Arat, *Kutadgu Bilig III. Indeks*, 441.

94 Giles, *A Chinese – English Dictionary*, § 10780 § 5624; William Edward Soothill ve Lewis Hodous, *A Dictionary of Chinese Buddhist Terms with Sanskrit and Pali Equivalents and a Sanskrit–Pali Index*. (London, 1937), 415.

95 Dankoff ve Kelly, *Mahmūd el-Kāşgarī, compendium of the Turkic dialects (Dīwān Luḡāt at-Turk) III*, 196.

96 Ercilasun ve Akkoyunlu, *Kāşgarlı Mahmud, Divānū Luḡātī t-Türk, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, 418.

97 Giles, *A Chinese – English Dictionary*, § 12324.

98 Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*, 24a-b.

99 Jens Wilkens, *Buddhistische Erzählungen aus dem Alten Zentralasien Edition der altuigurischen Daşakarmapathaavadānamālā*, Berliner Turfintexte XXXVII (1-3), (Turnhout: Brepols, 2016), 3: 1094b.

sözcük için Arapça *hicā* “hece”, *ḥarf* “harf, ek”¹⁰⁰ karşılıkları verilmiştir. Sözcük Karahanlı Türkçesi dışında Mısır Memlük Kıpçakçası eserlerinden *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümmân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî*’de *üşük* “kalem” şeklinde tespit edilmiştir¹⁰¹. Bununla birlikte ED’de (s. 24b) sözcüğün Codeks Cumanicus’ta *uşuk* olarak kaydedildiği belirtilse de bu sözcük eserin son yayınında *uşak* olarak okunmuş ve sözcüğe “dedikodu, laf taşımaya” anlamı verilmiştir¹⁰².

üyük “harf” bitig *üyükledi* denir. *Harflerin her irine üyük* denir. “*Bu harf nedir?*” anlamında *bu ne üyük* ol denir. [DLT 48/34]

yek “şeytan”

Sanskritçe *yakṣa* karşılığında kullanılan *yek* (<< Pali. *yakkha*)¹⁰³ sözcüğü tek başına ve *içgek* sözcüğüyle birlikte hem Manihaist hem de Budist Uygur metinlerinde sıklıkla kullanılan dinî terimlerdenidir. Sözcüğün Türkçe *yê-* fiiliyle ilişkili olduğu düşünülerek *iç-* fiilinden aynı anlamda *içgek* sözü türetilmiş ve birlikte kullanılmıştır¹⁰⁴. Sözcük Karahanlı Türkçesi metinlerinden TİEM 73’te ve *Dîvânu Lugati t-Türk*’te *şaytân* “şeytan”, Kur’an tercümesi *Rylands nüshasında* ise Arapça *ğarūr* “aldatıcı”, *şaytân* “şeytan”, *şayātīn* “şeytanlar”, *tāğūt* “azgın, azmış”¹⁰⁵ sözlerine karşılık olarak kullanılmıştır. Sözcük *Kutadgu Bilig*’de de “şeytan”¹⁰⁶ anlamında tespit edilmiştir.

kişilerde kim üsterişür tañrı içinde biligsizin ap yme takı köni yol ap yme açuklug bitig kaçan aytilsa anlarka uduñlar añar kim indürdi tañrı aydular yok kim udu barur miz aña kim buldumuz anıñ üze atalarımıznı neçe yme bulsa yek okır anlarnı küyürgen ot kınıña [TİEM 300v/8=031/021]

ol bilmek kıyametka şek bolmañlar anıñ birle uduñlar maña [bu turur köni yol] yıgmasun sizni yek ol sizke düşman turur belgülig [Ku. T. Rylands 36/63a1=5/62]

üçünçi yağı yek bu din ogrısı / tegürmesü teñri bularnıñ yası [KB 3590]

bilmiş yek bilmedük kişiden yeg [DLT 515 / 414]

zargunçmud ~ zargunz “bir fesleğen türü”

İlk olarak *Altun Yaruk*’ta *ezragunçuvut* olarak tanıklanan sözcüğün kökeni tam olarak bilinmemekle birlikte Clauson, *Dîvânu Lugati t-Türk*’teki tanıklığına dayanarak sözcüğün Soğdca *zr̥wnç* ‘sebze’ ile *mwrđ* “mersin ağacının meyvesi” sözlerine dayandığı görüşündedir¹⁰⁷. Sözcük *Altun Yaruk*’ta Sanskritçe *togara* ve Çince 多揭羅 *duo jie luo* sözlerinin karşılığı

100 Dankoff ve Kelly, *Mahmūd el-Kāşgarī, compendium of the Turkic dialects (Dîwān Luğāt at-Türk) III*, 111.

101 Recep Toparlı, Hanifi Vural ve Recep Karaatlı, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2003), 299a.

102 Mustafa Argunşah ve Galip Güner, *Codex Cumanicus*, (İstanbul: Kesit Yayınları, 2015), 864.

103 T. W. Rhys Davids ve William Stede, *The Pali Text Society’s Pali-English Dictionary*, (London: The Pali Text Society, 1921-1925), 543.

104 Erdal, *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon I*, 393.

105 Ata, *Türkçe ilk Kur’an tercümesi (Rylands nüshası)*. *Karahanlı Türkçesi (Giriş-Metin-Notlar Dizin)*, 771.

106 Arat, *Kutadgu Bilig III. Indeks*, 535.

107 Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*, 989b; Eker, “*Divanü Lugati t-Türk ve İran Dillerinden Kopyalar*”. *International Journal of Central Asian Studies* 13 (2009a): 275.

olarak kullanılmıştır.¹⁰⁸ *Zargunçmud* sözcüğü Altun Yaruk'un yedinci kitabını oluşturan kayıp Berlin yazmalarından *U 9096/b/4'te *z(a)rgunçvud* şeklinde kullanılmıştır.¹⁰⁹ TİEM 73'te bir kez *zargunz* (2. Bakara 61) şeklinde geçen sözcük burada Arapça *bakliha* "sebze" sözüne karşılık olarak geçmiştir. Rylands nüshasında ve Anonim tefsirde bulunmayan bu bölüm, Özbekistan nüshasında ve Harezmi Türkçesi Hekimoğlu Kur'an tercümesinde Türkçe *yaş* sözüyle karşılanmıştır. *Dîvânü Lugati 't-Türk*'te sâlim isimler kitabının yedili babını oluşturan tek sözcük *zargunçmud* sözüdür. Kâşgarlı Mahmud Arapça *sincilât* "bir tür fesleğen"¹¹⁰ sözüyle karşıladığı sözcüğün sözcüğün Farsçada *pelengmüşk* olarak adlandırıldığını belirtmiştir¹¹¹. Sözcük Türkçe başka bir kaynakta tespit edilmemiştir.

ançada ayduñızlar ay mûsâ seriyümez miz bir yegü üze okıgıl bizij üçün idinde çıkarsın bizge andın kim ündürür yer zargunzdın hıyârdın buğdaydın yasmukındın soganundın
[TİEM 7v/7=002/61]

zargunçmud "bir reyhan türü" Farsada buna pelengmüşk derler [DLT 264/231]

Sonuç

Manihaist ve Budist çevreye ait, çoğunluğu yabancı kökenli sözcüklerin İslami çevrede de kullanılması yukarıda da söz edildiği gibi çok sayıda araştırmacı tarafından incelenen, dikkat çeken bir konu olmuştur. İslamiyet öncesindeki Manihaist ve Budist çevreye ait bazı sözlerin özellikle İslamiyet'in Türkler arasında yayılması sırasında kullanıldığı, zamanla İslami çevrenin kendine özgü kültür alanı ve söz varlığı oluşturmalarının ardından bu sözlerin pek çoğunun kullanımdan kalktığı görülmektedir. Aslında bir din çevresinde oluşan söz varlığının bir bölümünün başka din taraftarlarınınca başka kültür çevrelerinde de kullanılması yeni bir durum değildir. Manihaist ve Budist Uygur metinlerindeki *baçağ*, *burhan*, *nom*, *teñri* vb. özellikle dinî terimler bakımından ortaklıklar aynı dönemlerde, yakın coğrafyalardaki iki kültür alanının birbirini etkilediğinin göstergesidir. Aynı şekilde yakın coğrafyalara ait tarihî metinlerde bir Budist'in *teñri* (*teñrike*) sözünü kullanırken bir Müslüman'ın *tanrı* (*tanrıka*) sözünü kullandığı görülür. İslamiyet'in Türkler arasında yayılması ile beraber genel olarak dinî metinlerin tercümesi sırasındaki din mensuplarının metne sıkı sıkıya bağlı kalma şeklindeki tutucu tavrının aksine Kur'an-ı Kerim Türkçeye tercüme edilirken bazı Manihaist ve Budist terminolojinin metne yansması ilginçtir. Bu durum *Kutadgu Bilig*, *Dîvânü Lugati 't-Türk* ve *Atebetü 'l-Hakâyık* gibi dinî çevreye bağlı olmakla birlikte tamamen dinî içerikli olmayan metinlerde bu tür söz varlığının bulunmasından daha önemlidir. Zira yukarıda da söz edildiği gibi dinî metinlerin tercümesinde din mensuplarının tutucu tavrı vardır ve metinlerin orijinalindeki anlam özelliklerinin tercüme esere de aynı şekilde yansıtılması adeta dinî bir görev kabul edilmiştir.

108 Engin Çetin, *Altun Yaruk VII. Kitap*. (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2020a), 245.

109 Çetin, *Altun Yaruk VII. Kitap*, 105, 168 (137. dipnot).

110 Dankoff ve Kelly, *Mahmūd el-Kāşgarī, compendium of the Turkic dialects (Dîwān Luğāt at-Türk) III*, 237; Ingeborg Hausenschild, "Botanica im Dîwān Luğāt at-türk", *Journal of Turkology* 2/1 (1994): 93.

111 Ercilasun ve Akkoyunlu, *Kāşgarlı Mahmud, Divānū Luğātī 't-Türk, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, 231.

Karahanlı Türkçesi metinlerinde önceki kültür çevrelerine ait sözlerin kullanımıyla ilgili sorunlar söylenebilir:

1. Din kabulleri, kültürü bütünüyle etkileyen önemli olaylardır. Başka bir inanç sistemi kabul edildiğinde çoğu zaman önceki inanç sistemi yetersiz görülmüş (Zaten yeni dinin kabul edilme sebebi de çoklukla budur.) eskiye ait inanışlar ve uygulamalar batıl kabul edilmiş, yerilmiştir. Manihaist ve Budist çevreden sözlerin bazıları da bu sebeple Kur'an tercümelerinde ve Karahanlı Türkçesinin diğer eserlerinde Manihaist ve Budist çevredeki olumlu anlamlarıyla kullanılmamış, İslamî bakış açısıyla yergi amaçlı olarak kullanılmıştır. *TİEM 73 Kur'an tercümesinde geçen nigoşak, Kutadgu Bilig ve Dîvânu Lugati't-Türk'te geçen burhan, yine Dîvânu Lugati't-Türk'te tespit edilen toyın sözcükleri bunlara örnektir.*

2. Bir dinin kabulü sonrasındaki en önemli iş, bu dinin öğrenilmesi ve mümkün olduğunca hızlı, mümkün olduğunca geniş alanlara yayılmasıdır. Bu amaçla tercüme yapılrken anlaşılacak bir dilin tercih edilmesi bir zorunluluk olarak görülmüştür. Bir dinin kabulü ve dinî metinlerin tercümesi yabancı kökenli çok sayıda sözcüğün dile girmesine sebep olmakla birlikte yeni kültür çevresinde dilde var olan sözcükler kimi zaman aynen kimi zaman yeni anlamlar yüklenerek kimi zaman da yerli köklerden yeni sözler türetilerek bilinen, anlaşılan bir dil oluşturmaya gayret edilmiştir. Yeni dinin öğretilmesi için dilde var olan *muyan, nom, tamu, yek* vb. sözler -daha önce başkaları tarafından da çok kez ifade edildiği gibi- Manihaist ve Budist çevreye özgü anlamlarının İslami dönem metinlerine de aynı şekilde yansıyan sözcüklerdir. İslamiyet'in kabulü sonrasında Arap-Fars kültür çevresi Türk-İslam çevrelerinde etkisini gösterinceye kadar bu sözcükler varlıklarını sürdürmüş, daha sonra yerlerini Arap-Fars çevresine ait sözlere bırakmıştır. Türkçeye yapılan ilk Kur'an tercümelerinin dilinin sonraki tercümelere ve terim tercihine oranla daha sade, anlaşılır bir Türkçeci anlayışla ortaya koyulmasının da sebebi budur. Sonradan hem bilinçli bir eski kültüre ait, eski inanç sistemlerini çağrıştıran öğeleri kullanmama çabasıyla Arap-Fars kültür çevresindeki terimlerin öğrenilmesi hem zamanla öğrenilen bu terimlerin adeta kutsal bir mahiyet kazanması tercümelerin dilinin de farklı bakış açısıyla dönüşümüne sebep olmuştur.

3. *Ajun~acun, didim, erdini, nāg, tldag* gibi birtakım sözcükler de terim anlamlarından sıyrılarak veya daha önceden de ait oldukları genel dil alanındaki yerlerini koruyarak Türk-İslam coğrafyasında bir müddet daha varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu sözcüklerden *ajun~acun* dışındakileri Karahanlı Türkçesi döneminde de herkesçe bilinmeyen, *Dîvânu Lugati't-Türk*'ün bir sözlük olması sebebiyle eserde yer alan, yüksek zümreye özgü sözler olarak değerlendirilebilir. *Ajun~acun* sözünün ise bunlar içinde ayrı bir yeri vardır.

4. Manihaist ve Budist Uyгур metinlerindeki anlamlarını koruyup sadece İslami bir yapıya bürünen *ajun~acun, muyan, tamu, yek* sözlerinin İslami kültür çevrelerindeki kullanımı -her ne kadar Manihaist ve Budist anlayışın yüksek zümreye sınırlı kaldığı düşünülse de- bu sözcüklerin az çok tabana yansıdığı şeklinde yorumlanabilir.

5. Karahanlı Türkçesindeki Manihaist ve Budist çevreye ait bazı sözcüklerin farklı tarihlerde farklı dillerden alıntılandığı da görülür. Örneğin Uygur metinlerindeki *naga* sözcüğü Sanskritçe bir alıntı olarak metinlerde kullanılmışken Clauson'a göre *Divânu Lügati't-Türk*'teki *nāg* şeklinin eserdeki varlığı Soğdca aracılığıyla sebebiyledir. Bunun gibi *Çince + Türkçe* bir sözcük olan *soyurka-* fiili Türkçeden Moğolcaya geçtikten sonra yeniden ödünçleme olarak 1333-34 istinsah tarihli Karahanlı Türkçesi TİEM 73 Kur'an tercümesinde kendine yer bulmuştur.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar/References

- Abdullah Battal (Taymas). *İbni-Mühennâ Lûgati*. (3. Baskı) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1997.
- Arat, Reşid Rahmeti. "Uygurlarda İstıhlara Dair", *Türkiyat Mecmuası*, VII-VIII (1942): 56-81. Erişim 04.05.2021. Elektronik yayın <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/172969>.
- _____. *Edib Ahmed b. Mahmud Yükneki Atebetü'l-Hakayık* (4. baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1992.
- _____. *Kutadgu Bilig I. Metin* (4. baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1999.
- _____. *Kutadgu Bilig II. Çeviri* (4. baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998.
- _____. *Kutadgu Bilig III. İndeks*. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1979.
- Argunşah, Mustafa ve Galip Güner. *Codex Cumanicus*. İstanbul: Kesit Yayınları, 2015. [CC]
- Ata, Aysu. *Nâşirü'd-din Bin Burhânü'd-din Rabguzi, Kışaşü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları) I. Giriş-Metin-Tıpkıbasım, II. Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1997. [KE]
- _____. *Nehcü'l-Ferâdis, Uştmahlarnıç Açuğ Yolu, Dizin-Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998. [NF]
- _____. *Türkçe ilk Kur'an tercümesi (Rylands nüshası). Karahanlı Türkçesi (Giriş-Metin-Notlar Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2004. [Ku.T Rylands]
- Atalay, Besim. *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini "Endeks"* (4. Baskı) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1999.
- _____. *Ettuhfet-üz-Zekiyye Fil-Lûgat-it-Türkiyye*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1945.
- Ayazlı, Özlem. *Altun Yaruk Sudur VI. Kitap (Karşılaştırmalı Metin Yayını)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2012. [AY VI]
- Balcı, Mustafa. "Türkiye Türkçesinin Yazı Dili Olarak Kuruluşunda –İcl Ekinin Durumu", *Türkiyat Mecmuası - Journal of Turkology* 29/2 (2019): 367-390. Erişim 23.03.2021. <https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.658900>
- Bang, W. ve A. von Gabain. *Türkische Turfan-Texte I-V*, SPAW Phil.-hist. Kl. 1929, 1930, 1931, Berlin, 1929-1931. [TT]

- Barutçu Özönder, F. Sema. “Erken Orta Türkçede Buddhist ve İslamî Terminolojisi Üzerine Bir Karşılaştırma”, *Kök Araştırmalar V/I Bahar*. (2003): 13-31.
- Clauson, Sir Gerard. *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*. Oxford University Press, 1972. [ED]
- Çağatay, Saadet. “Kutadgu Bilig’de Odgurmuş’un Kişiliği”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1967*, 39-49, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1968a.
- _____. “Türkçede Dini Tabirler”, *Necati Lugat Armağanı* içinde, 191-198, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1968b.
- _____. “Divânü Lugâti’t-Türk’te İnançla İlgili Sözcükler”, *I. Türk Dili Bilimsel Kurultayı Bildirileri (27-29 Eylül 1972, Ankara)* içinde, 385-392, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1972.
- Çanga, Mahmut. *Kur’an-ı Kerim Lügati, İlavelerle Mu’cemü’l Müfehres*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2016.
- Çelik, Ülkü. *Ali-Şîr Nevâyî Leylî vü Mecnûn*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1996.
- Çetin, Engin. *Altun Yaruk VII. Kitap*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2020a. [AY VII]
- _____. *Altun Yaruk VIII. Kitap*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2020b. [AY VIII]
- Dauids, T. W. Rhys ve William Stede. *The Pali Text Society’s Pali-English Dictionary*. London: The Pali Text Society, 1921-1925.
- Dankoff, Robert ve James Kelly. *Mahmūd el-Kāşgarī, compendium of the Turkic dialects (Dīwān Luğāt at-Türk) part I-III*. Harvard: Sources of Oriental Languages and Literatures, Turkish Sources: 7, 1982-1985. [CTD]
- Digital dictionary of Buddhism*. Erişim tarihi: 09.12.2020. Erişim adresi: <http://buddhism-dict.net/>
- Doerfer, Gerhard. *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen I-IV*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH, 1963-1975. [TMEN]
- Eckmann, János. *Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translations*. Bibliotheca Orientalis Hungarica 21. Budapest: Akadémiaio Kiadó. 1976.
- Edgerton, Franklin. *Buddhist Hybrid Sanskrit Grammar and Dictionary, Volume II Dictionary*, New Haven / London, 1953.
- Eker, Süer. “Kutadgu Bilig’de (teğri ‘azze ve celle ögdisin ayur) Türkçe İslami Terimlerin Kaynakları Üzerine”. *Bilig*, Yaz, S. 36, (2006): 103-122.
- _____. “Divânü Lugâti’t-Türk ve İran Dillerinden Kopyalar”. *International Journal of Central Asian Studies* 13 (2009a): 233-283.
- _____. “Türk-İran Dil İlişkilerinde Divânü Lugâti’t-Türk’ün Tanıklığı”. *Akademik Araştırmalar Dergisi, Kâşgarlı Mahmud Özel Sayısı*. (2009b): 70- 85.
- Elmalı, Murat. *Daşakarmapathaavadānamālā: Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin-Tıpkıbasım*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2016. [Daş.]
- Eraslan, Kemal. *Mevlâna Sikkakî Divanı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1999.
- Ercilasun, Ahmet B. ve Ziyat Akkoyunlu. *Kâşgarlı Mahmud, Divânü Lugâti’t-Türk, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erdal, Marcel. *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon, I-II*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1991. [OTWF]
- Erdoğan, İsmail. “Divânü Lugâti’t-Türk’te Yer Alan Bazı Dinî Kavramlar”, *Journal of Islamic Research* (2016): 164-172.

- Ergene, Oğuz. *Sadı, Gülistan Tercümesi (çeviren: Sibicâbî)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2017. [Sibicâbî]
- Gabain, A. von. *Altürkische Grammatik*. Berlin, 1950. [ATG]
- Gharib, Badrozzamân. *Sogdian Dictionary, Sogdian-Persian-English*. Tehran: Farhang Publications, 1995.
- Giles, Herbert A. *A Chinese – English Dictionary*. Second Edition, Revised and Enlarged, Shanghai, China and London, 1912.
- Gulcalı, Zemire. *Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur'dan "Aç Bars" Öyküsü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013. [AY Aç Bars]
- _____. *Altun Yaruk Sudur X. Kitap (Metin-Çeviri-Açıklamalar-Sözlük)*. Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2015. [AY X]
- Gündüz, Şinasi. "Sabîlik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 35. Cilt (2008): 341-344.
- Hacıeminoğlu, Necmettin. *Kutb'un Hüsvrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000. [HŞ]
- Hamilton, James Russel (1986). *Manuscripts Ouïgours du IXe-Xe siècle de Touen-Houang*. Tome I- II. Paris, 1986.
- Hausenschield, Ingeborg. "Botanica im Dîvân Luğât at-türk", *Journal of Turkology* 2/1 (1994): 25-100.
- Kaçalın, Mustafa S. *Niyâzi, Nevâyi'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar, El-Luğâtü'n-Nevâ'iyye ve'l-istihādâtü'l-Çağatâ'iyye*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011.
- _____. (2019). *Dîvânü Luğâtî 't-Türk, Mahmûd el-Kâşgari*. İstanbul: Kabcacı Yayınları, 2019.
- Kara, Györgi. "l'ancien ouïgour dans le lexique mongol". *Journal Asiatique* Tome CCLXIX (1981): 317-323.
- Karamanlıoğlu, Ali Fehmi. *Seyf-i Sarâyî, Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistan bi't-Türkî)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1989.
- Karatay, Osman. "Bahçesi Var Barı Var: Türkçeden İrani Dillere İki Verinti Örneği" *İran ve Turan Tarihi Araştırmaları Derneği Dergisi (İRTAD)* 3/4 (2020): 1-10.
- Kargı Ölmez, Zuhâl. (1993). *Mahbûbü'l-Kulûb (İnceleme-Metin-Sözlük)*. Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 1993. [MK]
- _____. *Ebülgazi Bahadır Han, Şecere-i Terâkime, (Türkmenlerin Soykütüğü)*. Ankara: Simurg Yayınları, 1996. [ŞT]
- Kâşgarlı Mahmud Dîvânü Luğatî 't-Türk*. (Tıpkıbasım). Ankara: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017.
- Kaya, Ceval. *Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1994. [AYKaya]
- Kök, Abdullah. *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an tercümesi (TİEM 73 1v-235v/2) (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin)*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2004.
- _____. "Doğu Türkçesi İlk Kur'an Çevirilerinde Türü 'Cehennemler' Üzerine", *VI. Uluslararası Türk Dil Kurultayı Bildirileri (20-25 Ekim 2008)* içinde, III, 2919-2948, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013.
- Le Coq, A. von. *Türkische Manichaica aus Chotscho, I-III*. APAW (I=APAW 1911; II=APAW 1919; III=APAW 1922). (1911-1922). [M]
- Monier-Williams, Sir Monier. *Sanskrit-English Dictionary*. Oxford, 1899.
- Moriyasu, Takao. *ウイグル=マニ教史の研究 Uiguru Manikyō-shi no kenkyū [A Study on the History of Uighur Manichaeism, Research on Some Manichaean Materials and Their Historical Backgrounds]*. Ōsaka daigaku bungakubu kiyō [Memoirs of the Faculty of Letters Osaka University] 31/32, 1991. [Moriyasu]
- Nadalyaev, V. M., D. M. Nasilov, Э. R. Tenişev ve A. M. Şçerbak. *Drevnetyurskiy Slovar'*. Leningrad: İzdatel'stvo "Nauka", 1969. [DTS]

- Ölmez, Mehmet. *Altun Yaruk III. Kitap (= 5. Bölüm) Suvarnaprabhāsasūtra*. Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 1, 1991. [AY III]
- _____. “Türkçede Dini Tabirler”, *Türk Dilleri Araştırmaları* 15. (2005): s.213-218.
- _____. (2010). “Dil Verileri Işığında soyurgal ve Kökeni”, *Trans-Turkic Studies Festschrift in Honour of Marcel Erdal*. (2010): 167-175.
- Önler, Zafer. “Karahanlı Dönemi Metinlerinde İnançla İlgili Türkçe Terimler”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. Yıl: 10 / Sayı: 16. (2009): 187-197. Erişim, 09.02.2021. Elektronik yayın <https://kutuphane.dogus.edu.tr/mvt/pdf.php>.
- Özbay, Betül. *Huastuanifi Manihaist Uygurların Tövbe Duası*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2014. [Huast.]
- Özertural, Zekine. *Manihaist Uygur Metinlerinin Dil Özellikleri ve Sözcük Varlığı*. Yüksek Lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi, 1996.
- _____. *Der uigurische Manichäismus, Neubearbeitung von Texten aus Manichaica I und III von Albert v. Le Coq*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2008.
- Özyetgin, A. Melek. Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1996. [Yarlık ve Bitik]
- Rachmati, G. R. “Zur Heilkunde der Uiguren I”, *SPAW*. (1930): 451-473. [Heilk I]
- _____. “Zur Heilkunde der Uiguren II”, *SPAW*. (1932): 401-408. [Heilk II]
- Róna-Tas, András ve Árpád Berta. *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian*. Turcologica 84. Wiesbaden: Harrassowitz, 2011. [WOT]
- Röhrborn, Klaus. *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasie, Neubearbeitung, II. Nomina-Pronomina-Partikeln, Teil I: a-asvik*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2015.
- _____. *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasie, -Neubearbeitung-, II. Nomina-Pronomina-Partikeln, Band 2: aš – äžük*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2017.
- Sağol, Gülden. *Old Turkish and Persian Inter-Linear Qur'an Translations II: An Inter-Linear Translations of the Qur'an into Khawarazm Turkish, Introduction, Text, Glossary and Facsimile I, II (Part I: Introduction and Text, Part II: Glossary)*, 1993-1995. [HKT]
- Semet, Ablet. *Lexikalische Untersuchungen zur uigurischen Xuanzang-Biographie, Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, Xuanzangs Leben und Werk*. Band 34, Teil 8, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2005.
- Sertkaya, Osman F. “Kelime dağarcığımızdan (1): Çın ‘doğru, gerçek’”. *Türk Dili*. C. 55, S. 436, Nisan 1988. (1988): 175-181.
- _____. “Dîvânü Lugâti't-Türk'te geçen her kelime Türkçe kökenli midir? Veya Kâşgarlı Mahmud'un Dîvânü Lugâti't-Türk'ünde yabancı dillerden kelimeler”, *Dil Araştırmaları* 5 (2009): 9-38. Erişim 10.02.2021, elektronik yayın <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dilarastirmalari/issue/4719/64664>.
- Shōgaito, Masahiro. *Kodai uiguru-bun A-bi-da-mo ju-she-lun shi-yi-shu [=Abidatsumakusharonjitsugisho] no kenkyū. Studies in the Uighur Version of the Abhidharma kośabhāṣya-tīkā Tat-tvārtha II, Text, Translation, Commentary and Glossary*. Kyōto, 1993. [ShōAbhi]
- Soothill, William Edward ve Lewis Hodous (1937). *A Dictionary of Chinese Buddhist Terms with Sanskrit and Pali Equivalents and a Sanskrit-Pali Index*. London, 1937.
- Tarama Sözlüğü*. (4. Baskı), C. I-VIII. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009.

- Tekin, Şinasi. “Uygurlarda Sevaib Tevcihi âdeti ve İslâmlıktaki Mevlid Duâsı”, *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* XII (1963): 233-245.
- _____. *Maitrisimit nom bitig, Die uigurische Übersetzung eines Werkes der budd-histischen Vaibhaşika-Schule. 1. Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen; 2. Analytischer und rückläufiger Index.* Berliner Turfantexte IX., IX, 2, Berlin, 1980. [Maitr.]
- Tekin, Talat. “Karahanlı Dönemi Türk Şiiri”, *Türk Dili, Türk Şiiri Özel Sayısı I (Eski Türk Şiiri)*, (1986): 81-157.
- Tepeli, Yusuf. “VIII. Yüzyıldan XV. Yüzyıla kadar Dini Metinler ve Türkçe”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırma Enstitüsü Dergisi* 2 (1997): 13-22. Erişim 03.03.2021. Elektronik yayın <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ataunitaed/issue/2852/39451>.
- Tezcan, Semih. “Additional Iranian Loanwords in Early Turkic Languages” *Türk Dilleri Araştırmaları* 7 (1997): 157-64.
- Tokyürek, Hacer. “Eski Uygurca Metinlere Göre Budizmin Manihaizme Etkisi” *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 7/4 (2012): 2889-2906. Erişim 09.02.2021. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.4105>.
- _____. *Altun Yaruk Sudur IV. Tegziñç (Karşılaştırmalı Metin Yayını)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2018. [AY IV]
- _____. *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Manihaizm Terimleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2019.
- Toparlı, Recep, Sadi Çoğenli ve Nevzat Yanık. *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türki ve Acemî ve Mugalî*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000. [KMT]
- Toparlı, Recep, Hanifi Vural ve Recep Karaatlı. *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2003.
- Toparlı, Recep ve Mustafa Argunşah. *Mu ‘inü’l-Mürîd*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2008. [MM]
- Toparlı, R. *İrşâdü’l-Mülûk ve’s-Selâtin*. (2. baskı) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2017. [İM]
- Uçar, Erdem. *Altun Yaruk Sudur V. Kitap Berlin Koleksiyonundaki Fragmanların Transliterasyonu ve Transkripsiyonu Açıklamalar ve Dizin*. Doktora tezi, Ege Üniversitesi, 2009. [AY V]
- _____. *Uygurca Altun Yaruk IX. Tegziñç, Diplomatik Neşir Usûlüyle Yayını, Tercüme, Açıklamalar ve Dizin*. İzmir: Dinozor Kitabevi Yayınları, 2013. [AY IX]
- Ünlü, Suat. *Karahanlı Türkçesi satır-arası Kur’an tercümesi (TİEM 235v/3-450r/7) (Giriş-Metin-İnceleme-Analitik Dizin)*. Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2004.
- _____. “İlk Türkçe Kur’ân Tercümelerine Göre Esmâ-i Hüsnâ”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2007): 215-285. Erişim 09.02.2021. elektronik yayın <https://dergipark.org.tr/tr/pub/uluidf/issue/13485/162927>.
- _____. *Karahanlı Türkçesi İlk Türkçe Satır-Arası Transkribeli Kur’an Tercümesi (TİEM-73) Örneklî – Açıklamalı Sözlük (L-Z) (8. Cilt)*. Konya: Selçuklu Belediyesi Yayınları, 2018.
- Üşenmez, Emek. “Türkçe İlk Kur’an Tercümesi ve Tercümedeki İslamî Terimlerin Türkçe Kaynakları Üzerine”, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*. (2006): 89-99. Erişim 09.02.2021. Elektronik yayın <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/801723>.
- _____. “Yunus Emre Divanında Türkçe İslami Terimler”, *Turkish Studies* V. 8/3, (2013): 625-644. Erişim 09.02.2021. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.4426>.

- Weili, Buheliqi ve A. Melek Özyetgin. “Uygur Sivil Belgeleri Işığında Eski Uygurlarda Üzüm Yetiştiriciliği”. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*. S. 15. (2020): 115-125. Erişim 11.02.2021. <http://dx.doi.org/10.46400/uygur.733983>.
- Wilkens, Jens. *Die drei Körper des Buddha (trikāya) das dritte Kapitel der uigurischen Fassung des Goldglanz-Sūtras (Altun Yaruq Sudur) eingeleitet, nach den Handschriften aus Berlin und St. Petersburg herausgegeben, übersetzt und kommentiert*. Berliner Turfantexte: XXI, Turnhout (Belgien): Brepols, 2010. [AYWilkens]
- _____. *Buddhistische Erzählungen aus dem Alten Zentralasien Edition der altuigurischen Daśakarmapathaavadānamālā Teil 1-3*. Berliner Turfantexte XXXVII (1-3). Turnhout: Brepols, 2016. [Daś.]
- Yüce, Nuri. *Mukaddimetü'l-Edeb, Giriş-Dil Özellikleri-Metin-İndeks*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1988. [ME]
- Zieme, Peter. *Buddhistische Stabreimdichtungen uiguren*. Berliner Turfantexte: XIII, Berlin: Akademie Verlag, 1985.
- _____. *Altun Yaruq Sudur, Vorworte und Das Erste Buch, Edition und Übersetzung der alttürkischen Version des Goldglanzsūtra (Suvarṇapraphāsasottamasūtra)*. Berliner Turfantexte: XVIII. Brepols, 1996. [AY S, AY I]

